

Nemanja Andelković, Andrej Ševo

LUSTRACIJA KAO MEHANIZAM DEMOKRATSKE SAMOODBRANE I TRANZICIONE PRAVDE: ZAKON O ODGOVORNOSTI ZA KRŠENJE LJUDSKIH PRAVA

SAŽETAK

Demokratsku tranziciju Srbije s početka dvehiljaditih karakterisala je postepena konsolidacija demokratskih institucija, ali je poslednjih decenija uočljiv trend demokratske regresije, manifestovan kroz autokratizaciju i osporavanje izbornih procesa. Ovakva regresija dovela je do sve češćeg svrstavanja Srbije u „sivu zonu” demokratizacije. Istovremeno, globalni kontekst obeležen je jačanjem autoritarnih i hibridnih režima, rastućom ekonomskom nejednakošću i porastom desnog populizma, što je doprinelo revitalizaciji koncepta demokratske samoodbrane. Posebno mesto u ovoj literaturi zauzimaju modeli militantne i neomilitantne demokratije, koji nude različite normative i mehanizme zaštite demokratskog poretka od antidemokratskih aktera.

U ovom radu analiziramo Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava kao prvi posttranzicioni zakon o lustraciji u Srbiji, smeštajući ga u teorijski okvir različitih modela demokratske samoodbrane i tranzicione pravde, upoređujući ga sa praksama i modelima lustracije u drugim postkomunističkim društvima. Kroz kvalitativnu analizu zakonskog teksta, skupštinske rasprave o njegovom donošenju i javnih nastupa relevantnih aktera, rad nastoji da pozicionira srpski model lustracije u okviru nekog od modela demokratske samoodbrane, da utvrdi elemente drugih modela koji su potencijalno prisutni, kao i da kategorizuje ovaj primer lustracije u neki od primenjenih modela lustracije u drugim postkomunističkim društvima.

KLJUČNE REČI

lustracija, demokratska samoodbrana, (neo) militantna demokratija, demokratska tranzicija, tranziciona pravda

Uvod

Od prvih demokratskih promena, Srbija se nalazila u procesu postepene demokratizacije i smatrala se tranzicionom demokratijom. Međutim, poslednjih decenija jasan je trend nazadovanja u kvalitetu demokratije (Freedom House 2024) koji se odlikuje autokratizacijom, fragmentacijom opozicije, osporavanjem izbornim rezultatima i procesima, često manifestovanim

Nemanja Andelković, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu: nemanja.andjelkovic@ifdt.bg.ac.rs

Andrej Ševo, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu: andrej.sevo@ifdt.bg.ac.rs

kroz pozive na bojkot izbornog procesa (Bursać i Vučićević 2021). Upravo zbog te regresije u procesu demokratske tranzicije, neki autori stavljaju Srbiju u „sivu zonu” demokratizacije (Hebda 2020). Otuda se stiče utisak da srpsko društvo muče problemi slični onima sa kojima se suočavalo u poslednjoj deceniji 20. veka.

Uporedo sa nazadovanjem u Srbiji, demokratija se suočila sa ozbiljnim izazovima na univerzalnom planu. Prethodnu deceniju obeležili su povratak autoritarnih ili hibridnih režima (Cassani 2013; Kim 2020) u pojedinim zemljama, povećane ekonomske nejednakosti (Reenock, Bernhard and Sobek 2007; Zafirovski 2022), kao i zabrinjavajući rast desnog populizma koji nije zaobišao čak ni najrazvijenije demokratije (Nuridin, Setiawan and Nugraha 2024). U takvim okolnostima, pojam samoodbrane demokratije ponovo je dobio na značaju (Cappocia 2013; Malkopoulou and Kirshner 2019; Bourne and Rijpkema 2022). Kao jedan od posebnih modela samoodbrane javlja se model militantne demokratije.

U ovom radu bavićemo se analizom i kategorisanjem prvog zakona o lustraciji u Srbiji nakon demokratskih promena, Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava (Službeni glasnik RS br. 58/2003 i 61/2003) i to kroz prizmu različitih modela demokratske samoodbrane. Takođe, pokušaćemo da smestimo i kategorizujemo srpski model lustracije, artikulisan u pomenutom zakonu, u neki od lustracionih modela koji su se primenjivali u ostalim postkomunističkim društvima. U radu ćemo, pored definisanja koncepta lustracije i militantne demokratije, posebnu pažnju posvetiti neomilitantnoj demokratiji kao blažoj verziji demokratske samoodbrane, ali i njenim alternativama. Kroz analizu samog Zakona i skupštinske rasprave o njemu koja mu je prethodila, nastojaćemo da utvrdimo koji model samoodbrane ovaj Zakon predstavlja, da li u sebi sadrži i neke elemente drugih modela i koji su bili njegovi dometi. Pre toga, posvetićemo se raspravi o modelima demokratske samoodbrane i lustracije kako bismo sve postojeće modele predstavili i pokazali njihov međusobni odnos i kritike.

Militantna demokratija kao model demokratske samoodbrane

Militantna demokratija kao jedan od najpoznatijih modela demokratske samoodbrane obuhvata sve one instrumente koji služe isključivanju, odnosno ograničavanju sloboda svih onih koji predstavljaju opasnost po samu demokratiju (Loewenstein 1937a). Militantno demokratskim smatramo one demokratske režime „koji su spremni da usvoje i primene preventivne, *prima facie* nedemokratske mere da bi sprečili one koji nameravaju da, koristeći se demokratskim sredstvima, unište samu demokratiju” (Beširević 2013:12).

Rukovodeći se lekcijama Vajmarske republike i nadolazećeg fašizma, Karl Levenštajn (*Loewenstein*) insistira na potrebi demokratije da poseduje mere odbrane kojima će moći da odstrani svoje neprijatelje kroz ograničavanje njihovih političkih prava, specifično ograničavanja prava na okupljanje, slobodu govora ili glasanja (Loewenstein 1937a; 1937b). Te mere su još uključivale „inkriminaciju veleizdaje, pobune, zabranu i raspuštanje ekstremističkih političkih partija, zabranu osnivanja paramilitarnih jedinica i privatnih gardi, inkriminisanje nedozvoljene trgovine oružjem, pozivanja ili podsticanja na nasilje protiv određenih delova stanovništva, ograničavanje slobode izražavanja, zabranu nošenja određenih simbola, lojalnost državnih službenika ustavnom poretku, pravo na administrativnu kontrolu subverzivnih pokreta, itd.” (Beširević 2013:13). Predložene mere nisu pogadale samo slobode pojedinaca, već su mogle da ugroze i same partije koje su se predstavljale ekstremističkim, ukidanjem i zabranom delovanja (Malkopoulou and Norman 2018). Komparativne pravne studije pokazuju da su mnogi od tih instrumenata militantne demokratije i te kako prisutni unutar demokratskih sistema širom sveta i da predstavljaju važnu branu antidemokratskim snagama (Cappocia 2013).

Kritika militantne demokratije i njen mekši model

Međutim, sam koncept militantne demokratije pretrpeo je ozbiljne kritike. Jedna od njih jeste da implementacija militantne demokratije u sebi nosi elitističku perspektivu, te da više služi ograničavanju participacije građana nego zaštiti same demokratije (Malkopoulou and Norman 2018). Povezane sa tom kritikom su i upitnost same prirode militantne demokratije i njena kompatibilnost sa (liberalnom) demokratijom (Dimitrijević 2013; Stahl and Popp-Madsen 2022). Mnogi autori ističu da upotreba mehanizama militantne demokratije, takođe, predstavlja ozbiljnu opasnost po samu demokratiju, jer ti mehanizmi počivaju na trajnoj ili privremenoj suspenziji političkih prava za određene pojedince, grupacije i zahteve, što ugrožava same vrednosti na kojima demokratija počiva, poput jednakosti, slobode i nedominacije (Dimitrijević 2013; Malkopoulou and Norman 2018). Isto tako, mnogi vide ove mehanizme kao dodatne instrumente depolitizacije i isključivanja, pri čemu se velika moć daje u ruke neizabranim pojedincima iz sudske grane vlasti, stvarajući nov prostor za zloupotrebu demokratije i institucija (Stahl and Popp-Madsen 2022). Konačno, sa pravne strane, lustracija kao jedan od mehanizama (neo)militantne demokratije kritikovana je zbog svog retroaktivnog dejstva (prema pripadnicima bivšeg autoritarnog režima), upravo zbog košenja sa pravnim principom da

ne može postojati retroaktivno važenje novih zakona i zakonskih odredbi (Cakić 2010; Stevanović 2018).

Kao rezultat ovih kritika, koncept militantne demokratije početkom 21. veka dobija svoju mekšu formu u vidu neomilitantne demokratije. Autori koji zagovaraju ovaj mekši model ističu da je on kompatibilan sa prirodom liberalne demokratije, te da opravdava privremeno ograničavanje sloboda i prava u ime zaštite demokratije (Capoccia 2013). Kao glavna razlika u odnosu na stariji i tvrdi model, ističe se da neomilitantna demokratija kao koncept počiva na ograničavanju i ublažavanju mera. Tako Isaharov (*Is-sacharoff*) ističe da novi oblik militantne demokratije mora biti neutralan i da se treba ograničiti samo na izbornu arenu (2007; Malkopoulou and Norman 2018). Zatim, neki autori ukazuju na potrebu za jasnom distinkcijom između antidemokratskih aktera i antidemokratskih ideja, pri čemu se mere smeju sprovoditi samo protiv aktera koji jasno deluju antidemokratski, čime se, makar ne sasvim, ne ugrožava sloboda govora (Capoccia 2005; Bourne 2012; Malkopoulou and Norman 2018). Na kraju, jedna od strategija prilagođavanja kritikama jeste i kroz promenu vrednosnog osnova same neomilitantne demokratije. Nenad Dimitrijević, kao mogući odgovor na kritiku upućenu militantnoj demokratiji, zagovara izmenu pravdanja modela, tako da se militantna demokratija koristi, ne kao zaštita same demokratije, već vrednosti koje ona u sebi sadrži, poput slobode (2013). U tom smislu, mehanizmi bi se pokretali samo protiv onih koji ugrožavaju slobodu drugih građana u jednoj demokratskoj političkoj zajednici.

Uprkos ovim ograničenjima i izmenama u konstrukciji koncepta kao odgovora na kritike osnovnog modela militantne demokratije, neke od zamerki ostaju iste, te kritičari smatraju da i neomilitantni model demokratije pati od istih boljki, naime, da nije kompatibilan sa liberalnom demokratijom, da je može ugroziti kroz suspenziju političkih prava pojedinaca, da uspostavlja dominaciju nad drugima, te da sputava participaciju i predstavlja elitistički instrument u politici (Malkopoulou and Norman 2018).

Alternative militantnoj demokratiji

Međutim, militantna demokratija, u svom tvrdem ili mekšem obliku, nije jedini modeli demokratske samoodbrane. Kao jedan od modela koji insistira na važnosti nesputavanja demokratskih sloboda, liberalno-proceduralistički model, bazira se na prihvatanju i obuhvatanju antidemokratskih snaga kroz integraciju u elektoralni proces bez restrikcija (Kelsen 2006; Jovanović 2013). Polazeći od nepovredivosti individualne autonomije, zamerka koju Kelsen upućuje militantnoj demokratiji jeste da se demokratija koja sebe tim merama održava, posebno ako je protiv većine, ne može

nazvati istinskom demokratijom (Kelsen 2006; Malkopoulou and Norman 2018). Ideja ovog modela jeste postojanje neutralne pluralističke demokratije koja u sebe integriše antidemokratske aktere i kroz elektoralni proces i pritisak od takvih aktera stvara umerenije političke snage, a kao primer navodi se tranzicioni demokratski proces u Španiji nakon promene Frankovog autoritarnog režima (Jovanović 2013).

Drugi alternativni model koji se istakao u literaturi jeste model socijaldemokratske samoodbrane (Malkopoulou and Norman 2018; Stahl and Popp-Madsen 2022), koji se oslanja na socijalističku i republikansku tradiciju. Ovaj model kao koren antidemokratskih snaga vidi društvenu nejednakost i ograničenja u participaciji građana. Stub demokratije jeste društvena stabilnost i integracija svih elemenata društva, kroz građenje socijalne kohezije i suprotstavljanje oligarhijskim tendencijama u društvu (Malkopoulou and Norman 2018). Ovaj mehanizam implementira se u dva koraka. Prvi je otklanjanje tereta društvene nejednakosti koja doprinosi ekstremizmu, dok je drugi inkluzija svih aktera i njihovo direktno uključivanje u političke procese, drugim rečima – olakšavanje mogućnosti participacije (Jackson 2013).

Lustracija kao mehanizam tranzicione pravde

Forme i instrumenti demokratske samoodbrane svoju primenu nalaze i u tranzicionim društvima, poput postkomunističkih, u kojima je veliko pitanje ne samo kako zaštititi tek uspostavljenu i ranjivu demokratiju od budućih nasrtaja, već i kako i da li sankcionisati pripadnike prethodnog autoritarnog režima (Cakić 2010; Jovanović 2013). Iz tog razloga, pitanje tranzicione pravde zauzima visoko mesto na listi prioriteta društava u tranziciji. Pod tranzicionom pravdom ovde podrazumevamo skup različitih mehanizama koji su usmereni na suočavanje sa masovnim kršenjem ljudskih i političkih prava, a sve kao deo tranzicionog procesa od autoritarnog ka demokratskom režimu (Horne 2009; Stan 2011; Nalepa 2020). U tom smislu, tranziciona pravda kao proces u sebe uključuje različite mehanizme koji nastoje da ostvare ciljeve restorativne pravde¹ i pomirenja u društvu.

Kao najčešće pominjani mehanizam militantne demokratije i tranzicione pravde, u tom kontekstu javlja se mehanizam lustracije (Cakić 2010; Stevanović 2018). Pod samim pojmom lustracije najčešće se podrazumeva trajna ili privremena zabrana javnog delovanja ili obavljanja najviših funkcija, koja je uglavnom usmerena prema (bivšim) najvišim državnim

¹ Restorativna pravda odlikuje se merama za osnaživanje žrtava, njihovu integraciju i smanjivanje nivoa društvene nepravde (Daly 2015).

zvaničnicima ili članovima birokratije (Karstedt 1998; Stevanović 2018). Konkretnije, lustracija se karakteriše „diskvalifikacijom i, tamo gde su na funkciji, smenjivanjem određenih kategorija nosilaca funkcija u prethodnom režimu sa određenih javnih ili privatnih funkcija u novom režimu” (Schwartz 1995:161). Kada se govori o predmetu lustracije, on može nekad biti shvaćen široko, tako da obuhvata „proveru političara, akademika, sveštenika, novinara, kulturnih direktora, bankara, školskih nastavnika i osoba na široko definisanim ‘pozicijama od javnog poverenja’ zbog prethodne saradnje sa tajnom policijom, ili učešća u režimu, ili aktivnog učešća u komunističkoj partiji, ili jednostavnog laganja o tom učešću, kako bi se utvrdila njihova podobnost za niz javnih i polujavnih pozicija moći” (Horne 2015:132).

Sâm koncept i tumačenje koncepta lustracije ima dvostruku prirodu, pa se ona može posmatrati kao retributivni i diskvalifikatorni proces (Offe 1996; Stevanović 2018). U prvom slučaju, lustracija se posmatra kao retroaktivno sredstvo za krivično gonjenje pripadnika bivšeg režima, dok u drugom ona više predstavlja prepreku zadržavanju i ponovnom dolaženju na pozicije moći pripadnika bivšeg režima koji su zloupotrebili svoj položaj, ali i svih koji to ubuduće budu činili (Stevanović 2018). Često, kada se govori o lustraciji, govori se o procesu „ritualnog pročišćenja” kako državne organizacije, tako i samog društva i društvenih vrednosti (Cepl and Gillis 1996; Boed 1999; Horne 2015). U tom smislu, glavni ciljevi lustracionog procesa jesu uspostavljanje saznanja i istine o počinjenim nepravdama u bivšem režimu; uspostavljanje minimalne pravde i transparentnosti; kao i učvršćivanje demokratije i jačanje državne bezbednosti (Zięba 2012).

Kada se radi o primenjenim modelima lustracije u postkomunističkim društvima poput Poljske, Mađarske i Češke, uglavnom se govori o tri modela: inkluzivnom, pomirujućem (*reconciliatory*) i isključujućem (Kaminski and Nalepa 2006; David 2011). U Češkoj je primenjen isključujući model koji je podrazumevao automatsko isključivanje i zabranu obavljanja javnih poslova i dužnosti svim pripadnicima komunističke partije (Zabyelina 2017). Sa druge strane, Mađarska je primenila inkluzivni model koji je od kompromitovanih članova bivšeg režima zahtevao da iskažu svoju lojalnost novom demokratskom režimu, a zauzvrat su mogli da dospeju i obavljaju javne pozicije (Zabyelina 2017). Kada govorimo o Poljskoj, u njoj je primenjen pomirujući model koji je podrazumevao da pripadnici bivšeg komunističkog režima priznaju svoju ulogu tokom režima i da prođu kroz proces pomirenja sa novim režimom (Zabyelina 2017). Ipak, ovime nisu iscrpljeni svi mogući modeli lustracije, s obzirom da se često ističe i model „tihe lustracije” sproveden u Rumuniji i Bugarskoj kroz „javna objavljivanja i otkrivanja” (*public disclosures*) (Horne 2015). U ovom modelu,

objavljivanjem delova dokumentacije tajne policije o saradnji sa režimom onih koji obavljaju ili se kandiduju za obavljanje javne funkcije, nastojao se izvršiti veliki javni pritisak na kandidate, kako bi podneli ostavku ili povukli svoju kandidaturu, često i pre objavljivanja, upravo kako ne bi rizikovali javni pritisak i razotkrivanje.

Kada se govori o efektu koji sâm proces lustracije donosi, on se razlikuje od društva do društva, ali i od modela do modela. Isključiv model sa sobom nosi brzinu i efikasnost u uklanjanju pripadnika bivšeg režima, ali i povećane političke tenzije, te zatvaranje prostora za pomirenje (David 2011; Zabyelina 2017). Sa druge strane, inkluzivni model dovodi do snižavanja političkih tenzija kroz uključivanje pripadnika bivšeg režima, ali i do povišenog nepoverenja prema institucijama od strane javnosti, upravo zbog kontinuirane uloge i uticaja tih pripadnika bivšeg režima (Zabyelina 2017). Na kraju, pomirljivi model često se smatra najadekvatnijim modelom koji, pored pomirenja, dovodi i do višeg nivoa poverenja javnosti u institucije, ali i u same pripadnike bivšeg režima (David 2011; Choi and David 2012; Zabyelina 2017).

Nakon izlaganja i diskusije o modelu militantne demokratije i njenih alternativa, u narednom odeljku okrenućemo našoj studiji slučaja Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava kao primeru lustracionog pravnog dokumenta i pokušaćemo da kroz analizu samog dokumenta, kao i skupštinske rasprave povodom njegovog donošenja, utvrdimo koji model najviše odgovara ovom zakonu, kao i koje sve elemente pomenutih modela demokratske saomoodbrane on poseduje.

Studija slučaja: Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava (2003)

Metodologija

U ovom delu posvetićemo se analizi studije slučaja koju čini Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava. Započinjemo objašnjenjem političkog i istorijskog konteksta unutar koga se javlja potreba za donošenjem zakona o lustraciji. Nastavljamo analizom sadržaja samog dokumenta, a pored ove analize koristimo i analizu diskursa VIII sednice četvrtog saziva Narodne skupštine², pri čemu ćemo se fokusirati na predlažaće ovog Zakona i način na koji oni opisuju i pravdaju njegovu prirodu. Ovakva dvostruka analiza omogućava nam da razvijemo sveobuhvatnu sliku o percepciji samih

² Transkripti sednice dostupni putem linka: <https://otvoreniparlament.rs/transkript/6032?tagId=58248>

učesnika o prirodi Zakona, što će nam pomoći da bolje klasifikujemo ovaj Zakon, kao i da uočimo sve elemente modela demokratske samoodbrane.

Kroz analizu ćemo pokušati da damo odgovor na dva pitanja: kakav je karakter Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, i koji model i elemente demokratske samoodbrane ovaj Zakon predstavlja i sadrži.

Politički kontekst donošenja Zakona

Period vladavine Slobodana Miloševića u Srbiji obeležila su eklatantna kršenja ljudskih prava. Represivni politički sistem, međunarodna izolacija i atmosfera opšteg nasilja pothranjena ratom i bujanjem kriminala, stvorili su okolnosti u kojima su pojedinačna i kolektivna prava građana bleдела pred imperativom državnog ili bilo kojeg razloga koji je mogao biti potkrepljen silom. Nemaština i poniženje doveli su do revolucionarne situacije čija je kulminacija 5. oktobar 2000. godine i svrgavanje Slobodana Miloševića sa vlasti.

Pad Miloševićevog režima otvorio je pitanje odgovornosti njegovih pripadnika za prethodna kršenja ljudskih prava. Većina predstavnika Demokratske opozicije Srbije (DOS) je tokom izborne kampanje 2000. godine i nakon preuzimanja vlasti načelno bila za donošenje zakona o lustraciji i obećavali su ili makar najavljivali spremnost za njeno sprovođenje. U tome, pre i nakon 5. oktobra, najglasniji i najkonkretniji bili su predstavnici Demohrišćanske stranke Srbije i njen predsednik i ministar pravde Vladan Batić, koji se posebno istakao nastojanjima da lustraciju sprovede u oblasti pravosuđa (B92 2002). Posebno glasni bili su i predstavnici Građanskog saveza Srbije koji su i inicirali donošenje Zakona o lustraciji 2003. godine. Argumentacija ova strane bila je krajnje uopštena: država i njeni organi prošarani su kadrovima koji su u periodu prethodne vlasti kršili zakone i ljudska prava građana i oni kao takvi moraju biti odstranjeni iz sistema, kako bi se omogućilo njegovo funkcionisanje. Lustracija ne znači da su svi koji su imali nekakvu ulogu u prethodnom sistemu automatski krivi, već je cilj pronalaženje onih koji su se profesionalno i moralno ogrešili, ili, prema rečima Vladana Batića koji je komentarisao stanje u pravosuđu – „odvajanje žita od kukolja” (B92 2002).

Postojanje značajnog broja kadrova prethodne vlasti podrazumevalo je i to da će se mnogi od njih boriti za očuvanje svojih pozicija i privilegija i oponirati nastojanjima da se lustracija ozakoni i sprovede. Opozicija u vidu Socijalističke partije Srbije i Srpske radikalne stranke oštro se protivila svakom vidu lustracije, kritikujući ga kao osvetu i revanšizam. Predsednik Srpske radikalne stranke otišao je toliko daleko da je u jednom govoru prokomentarisao da „čim se pomene zakon o lustraciji već vidi kako

vlast veša ljude o lustere” (Ševo 2025). Ovom viđenju donekle je bio blizak i deo doskorašnjeg DOS-a, tj. pripadnika Demokratske stranke Srbije (DSS) koja je u to vreme bila i najjača opoziciona partija. Oni zauzimaju manje afirmativan, pa čak i negativan stav spram lustracije. Kritikujući neusklađenost same lustracije i skupštinskog predloga zakona o lustraciji sa Ustavom i zakonima Srbije ali i Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima, te njenu retroaktivnost, predsednik poslaničkog kluba DSS-a, Dejan Mihajlov, zaključio je da bi lustracija samo „otvorila nove podele i da Srbiju ne bi povelala putem onoga što se zove izgradnja sistema” (VIII sednica, I zasedanja 2003).

U takvoj političkoj klimi, grupa poslanika iz redova Građanskog saveza Srbije na čelu sa Ivanom Andrićem podnosi Narodnoj skupštini predlog Zakona o kršenju ljudskih prava, poznat još i kao zakon o lustraciji. Ovaj zakon je usvojen 30. maja 2003. godine, sa 111 glasova, uglavnom pripadnika DOS-a, dok je većina predstavnika opozicije (SPS, SRS i DSS) napustila sednicu (Cekić 2010). Tanak kvorum, oštro protivljenje opozicije i nejedinstvo u redovima vlasti, učiniće primenu ovog zakona i ostvarivanje procesa lustracije u Srbiji krajnje izazovnim.

Analiza dokumenta i skupštinske rasprave

Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, odnosno zakon o lustraciji, taj proces definiše kao „postupak ispitivanja i utvrđivanja kršenja ljudskih prava određenih ovim zakonom, utvrđivanja pojedinačne odgovornosti za kršenje ljudskih prava i izricanje mera zbog utvrđenih kršenja ljudskih prava” (Član 2). Lica koja mogu biti podvrgnuta ovom procesu mogu se podeliti na visoke zvaničnike i pripadnike državne birokratije, od poslanika Narodne skupštine, preko zamenika ministara i čelnika lokalnih opština, pa sve do funkcionera Narodne banke i Bezbednosno-informativne agencije (Član 10). Zakonom je predviđeno i posebno telo koje vrši proces lustracije (Član 11) i koje se zove Komisija za ispitivanje odgovornosti za kršenje ljudskih prava (Komisija). Članom 21 (Stav 1) uređuje se struktura Komisije koja „ima devet članova. Tri člana Komisije su sudije Vrhovnog suda Srbije, tri člana – istaknuti pravni stručnjaci, jedan član – zamenik republičkog javnog tužioca i dva člana – narodni poslanici koji su diplomirani pravnici, a nisu birani sa istih izbornih lista”.

Već iz same definicije procesa lustracije može se primetiti da utvrđivanje odgovornosti, pa i same sankcije, mogu biti usmerene isključivo na pojedince, a ne i na partije, što može značiti da pripadnost partiji bivšeg režima nije osnova za bilo kakvo pravno gonjenje. To Zakon jasno i utvrđuje u stavu 2 Člana 12:

pripadnost određenoj političkoj stranci, organizaciji ili grupi, izuzev pripadnosti zločinačkom udruženju u slučaju kad je kršenje ljudskih prava istovremeno krivično delo za koje je nastupila zastarelost krivičnog gonjenja, samo po sebi nije osnov za sprovođenje postupka lustracije i za izricanje lustracionih mera.

Ova odrednica jeste važna, jer može znatno ograničiti prostor za zloupotrebu i pretvaranje procesa lustracije u retributivni instrument prema pripadnicima bivšeg režima. To je uostalom ono što su i sami poslanici predlagачi, poput Ivana Andrića iz Građanskog saveza Srbije, isticali tokom skupštinske rasprave posvećene samom zakonu:

zakon o lustraciji je, u stvari, negacija revanšizma odnosno osvete. To, po našem mišljenju, znači da osveta može postojati tamo gde pojedinci iz vlasti ili vlast u celini krši prava pojedinaca ili grupe pojedinaca koji su građani države, bez mogućnosti da pojedinci na takvo kršenje odgovore ili da se od takvog kršenja zaštite. Ovaj zakon je negacija osvete, upravo iz razloga jer predviđa precizan postupak – jasnu proceduru, instituciju, ograničenje i pravo žalbe za one koji će biti predmet ovog zakona³.

U nastavku svog govora, Andrić dodaje da:

neće ovom zakonu biti podložni ni Mira Marković, ni Milovan Bojić, ni Milorad Vučelić. Ovom zakonu će, pre svega, biti podložna predsednica Skupštine Nataša Mičić, premijer Srbije Zoran Živković, svi ministri, pomoćnici ministara, predsednici opština, sudije i mi – nas 250 poslanika Republičke skupštine. Ovaj zakon se na nas odnosi i zato je besmisleno govoriti o revanšizmu.

To je nešto na čemu insistira i tadašnji poslanik Demokratske stranke, Bojan Pajtić: „Mi želimo da lustracija upravo pođe od nas. Ovaj predlog zakona predviđa da se lustracija odnosi na period od narednih deset godina. Ne plašimo se pretnji”.

Bojazan dela poslanika tadašnje opozicije, mahom iz Socijalističke partije Srbije i Srpske radikalne stranke, proisticala je iz činjenice da u Članu 4 Zakona, vremenski period njegovog važenja obuhvata „sva kršenja ljudskih prava izvršena posle 23. III 1976. godine, kao dana stupanja na snagu Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, pod uslovima određenim ovim zakonom”. Komentarišući govor Ivana Andrića, visoki funkcioner SPS-a Žarko Obradović ističe da je:

3 Otvoreni Parlament | OSMa SEDNICA, PRVOG REDOVNOG ZASEDANJA, 2003-05-29

reč o *par excellence* političkom zakonu, aktu osvetništva usmerenom protiv političkih protivnika, radi eliminacije ljudi, pod formom zaštite ljudskih prava, a u stvari sa očiglednom namerom kršenja ljudskih prava, bez odluke suda, sa ciljem da se predstavnici opozicije spreče da učestvuju u izborima i javnom životu.

Pojedine izjave predlagača Zakona i njegovih pobornika išle su u prilog strahu tadašnjih opozicionara. Iako mahom pomirljive i umirujuće, neke od tih izjava aludirale su na funkciju lustracije kao korektiva istorijskih nepravdi, pa tako predlagač Ivan Andrić izjavljuje: „Bez jasnog suočavanja sa prošlošću, budućnost ove zemlje neće postojati”. U očima opozicije, stoga, ovaj predlog Zakona ostaje prvenstveno sredstvo revanšizma i političkog progona, bez obzira na njegov intenzitet i obuhvat.

Iako postoji jasan retributivni karakter Zakona o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, odnosno samog procesa lustracije, mere koje Zakon predviđa, kao i njihovo trajanje, kvalifikuju ga kao mekši oblik militantne demokratije. One su razrađene u članovima 32 i 33. Kao glavna mera ističe se zabrana daljeg obavljanja javne funkcije koju je okrivljeno lice do tada obavljalo, kao i zabrana kandidature za lica koja su učestvovala u kršenju ljudskih prava:

lice za koje je odlukom Komisije ili Vrhovnog suda utvrđeno da je kršilo ljudska prava, a nije se povuklo sa položaja, odnosno odustalo od kandidature za položaje, određene u članu 10. tač. 6. do 21. ovog zakona, u roku od 30 dana od dana javnog saopštenja Komisije iz člana 32. ovog zakona, ne može zauzimati, odnosno zauzeti položaje iz člana 10. ovog zakona u roku od pet godina od dana javnog saopštenja Komisije (Stav 1, Član 33).

Ono što dodatno svrstava Zakon u neomilitantni model jeste to što optuženo lice „ne može samo u narednih pet godina da vrši javnu funkciju”, kako navodi poslanik Bojan Pajtić tokom rasprave, što se potvrđuje i u samom Zakonu (Član 33, Stav 1). Takođe, dodatno ograničenje predstavlja i nemogućnost sankcionisanja narodnih poslanika „upravo zato što su izabrani od građana. Dakle, samo se ta mera može izreći onim licima koja su imenovana ili postavljena”.

Takođe, kada je reč o modalitetu zaštite demokratije, ovaj Zakon ga operacionalizuje kroz prizmu zaštite od kršenja ljudskih prava i time, takođe, ne pripada starim modelima militantne demokratije, već operacionalizuje neku od vrednosti demokratije koju je vredno štititi (Dimitrijević 2013). I to je ono što i sami poslanici prepoznaju:

svako ko krši ljudska prava i pre i posle 5. oktobra, ima razloga da brine da će biti utvrđeno da je to učinio i da zbog toga neće moći da vrši, ne da radi, nego samo neće moći da vrši najodgovornije državne funkcije (Bojan Pajtić).

Ovaj Zakon, ipak, nije samostalan, već se vezuje za drugi predlog zakona, naime za Zakon o otvaranju tajnih dosijea. Funkcija pomenutog zakona je, kako poslanik Ljubiša Kesić navodi, to što „bi služio kao podloga lustracionoj komisiji u sprovođenju lustracionog postupka”. Sâm zakon o lustraciji deo je većeg pravnog paketa koji čini okosnicu predizbornih obećanja, kako i sâm Ivan Andrić, glavni predlagač, ističe:

Ta četiri zakona, četiri temelja demokratije jesu: Zakon o denacionalizaciji odnosno o vraćanju otete imovine; Zakon o privatizaciji – Zakon po kome će se prodati ničija odnosno svačija svojina, od koje građani nisu imali ili su imali vrlo malo koristi; treći je Zakon o lustraciji, koji je danas na dnevnom redu; četvrti je Zakon o rehabilitaciji, to je zakon gde bi žrtve onih koji će biti lustrirani bile, na određen način, zadovoljene i dobile bi satisfakciju.

Ovo pokazuje i da je, kada se uzme u obzir sâm kontekst ovog pravnog paketa od četiri zakona, Zakon o lustraciji, ne samo retributivnog, već i restorativnog karaktera, u smislu ispravljanja nepravde i štete načinjene žrtvama prethodnog režima.

Zaključna razmatranja

Dakle, kada se pogledaju sve odredbe Zakona, kao i pravdanja predlagača, možemo reći da ovaj Zakon i proces lustracije kakav predviđa, prvenstveno pripadaju neomilitantnom modelu, odnosno mekom modelu militantne demokratije. Više je razloga za ovakvu kvalifikaciju, pre svega, težina mera koja se odnosi samo na visoke političke i birokratske položaje, izuzimanje direktno izabranih predstavnika, vremenski ograničena zabrana, individualna umesto kolektivno-partijska odgovornost, jasne procedure koje odgovaraju postupcima u krivičnom zakoniku, kao i vrednosno zasnovana zaštita demokratije kroz prizmu zaštite ljudskih prava i sankcionisanja njihove povrede.

Sâm karakter Zakona jeste retributivan, iako su njegovi zagovarači u svojim izlaganjima isticali fokus procesa na sadašnja i buduća kršenja. Ipak, treba istaći da, kada se uzme širi kontekst paketa četiri zakona (Zakon o denacionalizaciji, Zakon o privatizaciji, Zakon o lustraciji i Zakon o rehabilitaciji), ovaj Zakon nije isključivo retributivnog karaktera, već i restorativnog u širem smislu. Upravo u tom širem kontekstu, možemo smatrati da ovaj Zakon poseduje i element modela socijaldemokratske samoodbrane, ako restorativni karakter Zakona razumemo kao deo pravnog paketa za inkluziju žrtava kršenja ljudskih prava, kako bivšeg, tako i sadašnjeg režima i njihovo ravnopravnije učešće u društvenom i političkom životu.

Međutim, da li bi zaista takav karakter Zakona bio dodatno potvrđen kroz praksu i implementaciju, nećemo znati, s obzirom da do njegove stvarne primene, kao i primene pomenutog pravnog paketa u celosti, nije došlo. Razloga za to je nekoliko. Parlamentarna opozicija oštro se protivila ovom Zakonu, uključujući i DSS, kao najjaču opozicionu partiju i doskorašnjeg pripadnika koalicije DOS, često optuživanu za politički oportunistizam i pokušaje da ovim protivljenjem stekne veći stepen kontrole nad BIA i vojno-bezbednosnim strukturama (Cekić 2010). Pored toga, stranke bivše vlasti su u lustraciji videle očiglednu i egzistencijalnu pretnju. Stranke vlasti, sa druge stranke, nisu bile ujedinjene u pogledu toga kako lustraciju vršiti i koliko duboko je sprovesti. Pored toga, primena zakona je proceduralno ukočena još na samom početku, nemogućnošću dogovora oko izbora članova Komisije za utvrđivanje kršenja ljudskih prava, koja nikada nije ni oformljena u punom sastavu, kao i neusvajanjem pratećih zakona, poput Zakona o otvaranju dosijea tajnih službi. Mnoštvo moćnih i pasioniranih protivnika, kao i nejedinstvo i nedovoljna motivisanost pripadnika vlasti, učinili su da ovaj zakon ostane samo mrtvo slovo na papiru. U suštini, nije postojala dovoljno jaka koalicija koja bi podržala inicijativu i proces lustracije (Korać 2013).

Uzevši sve u obzir, postavlja se opravdano pitanje – do koje mere lustracija može da se poistoveti sa konceptom neomilitantne demokratije, odnosno kada ona to jeste, a kada nije. Važno je istaći da lustracija nije uvek i automatski instrument neomilitantne demokratije. Da bi se ona, pak, mogla smatrati neomilitantnom formom, mora služiti kao zaštita od aktera koji mogu destabilizovati i ugroziti demokratski sistem. To znači da preventivna logika samog procesa mora postojati. Zatim, do neke mere mora biti u skladu sa ustavnim i pravnim demokratskim normama političke zajednice. Kao što se videlo na primeru (neo)militantnog koncepta demokratije, to nikad ne može biti potpuna usklađenost i uvek će postojati tenzije između demokratskih načela i prakse zaštite demokratije. Na kraju, važno je da postoji vremenska ograničenost koja određuje vremenski okvir u kojem se istražuju antidemokratske radnje, čime se garantuje specifično određivanje odgovornih aktera, a ne primenjuje nediskriminatorno isključivanje cele političke ili društvene grupacije. Zadovoljavanjem ovih osnovnih uslova, proces lustracije nije samo retributivni instrument obračunavanja i utvrđivanja odgovornosti pripadnika bivšeg režima, već predstavlja i branu i kriterijum ocene antidemokratskog delovanja.

Kada, pak, govorimo o modelu lustracije, smatramo da se ovaj Zakon ne može smestiti ni u jedan od 4 pomenuta modela lustracije primenjena u postkomunističkim društvima. Zbog svoje odredbe da se pripadanje bivšem režimu ne tretira *a priori* kao osnov za kažnjavanje i zabranu obavljanja

funkcija, ovaj model ne spada u isključujući model kao onaj primenjen u Češkoj. S druge strane, on nije ni inkluzivan, jer ne postoji mehanizam priznavanja krivice pripadnika bivšeg režima kojim bi oni ponovo postali legitimni kandidati za obavljanje javne pozicije. Treće, ovaj model nije primarno rekoncilijaran kao model primenjen u Poljskoj, opet, jer ne prepoznaje mehanizam priznavanja krivice i „oprost”, već se pojam pomirenja pominje samo kao vrednost koja treba da bude ostvarena kao ishod ovog procesa kroz „pročišćenje” kadrova na javnim pozicijama i onih koji pretenduju na njih. Na kraju, kada govorimo o modelu „tihe lustracije”, pitanje je malo složenije upravo zato što ovaj model iziskuje dodatna istraživanja u pogledu ograničavanja pristupa, ne samo javnim pozicijama, nego i javnim medijima i drugim profesionalnim organizacijama u periodu nakon demokratskih promena. Ipak, moglo bi se pretpostaviti, na osnovu neprimenjivanja zakona o lustraciji, kao i pristupa pripadnika bivšeg režima medijima, a onda i javnim funkcijama, posebno u godinama nakon „istorijskog pomirenja” 2008, da ni ovaj model nije primenjivan u potpunosti. Zato bi možda bilo pogrešno kategorizovati ga kao takvog, posebno što je „tiha lustracija” uglavnom neformalni model lustracije, a ovde ipak govorimo o formalnom pravnom dokumentu kakav je Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava.

Ipak, iako ovaj Zakon i model demokratske samoodbrane nije dobio svoju primenu, to ne znači da se neki drugi model samoodbrane nije mogao uočiti kasnije. „Istorijsko pomirenje” 2008. godine između Demokratske stranke i Socijalističke partije Srbije, predstavlja jednu formu liberalno-proceduralističkog modela kroz legitimizovanje i potpuno uključivanje SPS-a, ne samo u politiku, već i u samu vlast. Ipak, ovo nije bilo dovoljno da ne dođe do reaktivnog talasa i autokratizacije političkog sistema.

Brojni su razlozi za to, ali kada govorimo o modelima demokratske samoodbrane, potencijalni uzročnici mogu ležati u neprimenivanju modela neomilitantne demokratije, kao i u potpunom zanemarivanju modela socijaldemokratske samoodbrane. Nemoguće je zaključiti da li bi i u kojoj meri primena socijaldemokratskog modela samoodbrane, kroz ublažavanje negativnih efekata privatizacije, pomoć gubitnicima tranzicije, kao i kroz otvaranje novih kanala za participaciju putem demokratskih inovacija, uspela da konsoliduje demokratiju i spreči reaktivni talas. Ono što možemo reći jeste da je u Srbiji propuštena šansa za uspostavljanje neke vrste restorativne pravde nakon demokratskih promena, kao i dodatnih instrumenata zaštite demokratije od budućih antidemokratskih tendencija i aktera. Naravno, s obzirom da je vrlo nezahvalno razgovarati o dometu i potencijalima zakona koji nikada nije implementiran, a to i nije primaran cilj ovog rada, na ovom mestu zaustavljamo dalju diskusiju o prirodi tog zakona.

Literatura

- B92.net, https://www.b92.net/o/info/vesti/index?nav_id=59270
- Beširević, Violeta, prir. 2013. *Militantna demokratija: nekada i sada*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union, Službeni glasnik.
- Boed, Roman. 1999. "An Evaluation of the Legality and Efficacy of Lustration as a Tool of Transitional Justice." *Columbia Journal of Transitional Law* 37(2):357–402.
- Bourne, Angela. 2012. "The Proscription of Parties and the Problem with Militant Democracy." *The Journal of Comparative Law* 7(1):196–213.
- Bourne, Angela, and Bastiaan Rijpkema. 2022. "Militant Democracy, Populism, Illiberalism: New Challengers and New Challenges." *European Constitutional Law Review* 18(3):375–384.
- Bursać, Dejan, and Dušan Vučićević. 2021. "Election Boycott in a Hybrid Regime: The Case of 2020 Parliamentary Elections in Serbia." *New Perspectives* 29(2):187–196.
- Cakić, Milan. 2010. "Lustration in Europe and Serbia: The Motivation for Passing the Laws on Lustration and Their Social Functions." *Sociologija* 52(3):285–306.
- Capoccia, Giovanni. 2005. *Defending Democracy: Reactions to Extremism in Interwar Europe*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Capoccia, Giovanni. 2013. "Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation." *Annual Review of Law and Social Science* 9:207–226.
- Cassani, Andrea. 2013. "Hybrid What? Partial Consensus and Persistent Divergences in the Analysis of Hybrid Regimes." *International Political Science Review* 35(5):542–558.
- Cepl, Vojtěch, and Mark Gillis. 1996. "Making Amends After Communism." *Journal of Democracy* 7(14):118–124.
- Choi, Susanne Yuk-Ping, and Roman David. 2012. "Lustration Systems and Trust: Evidence from Survey Experiments in the Czech Republic, Hungary, and Poland." *American Journal of Sociology* 117(4):1172–1201.
- Daly, Kathleen. 2015. "What Is Restorative Justice? Fresh Answers to a Vexed Question." *Victims & Offenders* 11(1):9–29.
- David, Roman. 2011. *Lustration and Transitional Justice: Personnel Systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Dimitrijević, Nenad. 2013. „Militantna demokratija, konstitucionalna demokratija i osnovna prava: da li su prijatelji demokratije neprijatelji slobode?“. Str. 31–60 u *Militantna demokratija: nekada i sada*, priredila V. Beširević. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union, Službeni glasnik.
- Freedom House. 2024. "Serbia: Freedom in the World Country Report."
- Hebda, Wojciech. 2020. "The Republic of Serbia: Stuck in the Grey Zone of Democratization?" *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 18(3):173–194.
- Horne, Cynthia. 2009. International Legal Rulings on Lustration Policies in Central and Eastern Europe: Rule of Law in Historical Context. *Law & Social Inquiry* 34(03):713–744. <https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.2009.01162.x>
- Horne, Cynthia. 2015. "'Silent Lustration': Public Disclosures as Informal Lustration Mechanisms in Bulgaria and Romania." *Problems of Post-Communism* 62(3):131–144.

- Issacharoff, Samuel. 2007. "Fragile Democracies." *Harvard Law Review* 120(6):1405–1467.
- Jackson, Ben. 2013. "Social Democracy." Pp. 348–363 in *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, edited by M. Freeden, M. Stears, and L. T. Sargeant. Oxford: Oxford University Press.
- Jovanović, Miodrag. 2013. „Ima li ‘borbena demokratija’ alternativu? Pogled iz perspektive tranzicionog društva”. Str. 185–206 u *Militantna demokratija: nekada i sada*, priredila V. Beširević. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union, Službeni glasnik.
- Kaminski, Marek M., and Monika Nalepa. 2006. "Judging Transitional Justice: A New Criterion for Evaluating Truth Revelation Procedures." *Journal of Conflict Resolution* 50(3):383–408.
- Karstedt, Susanne. 1998. "Coming to Terms with the Past in Germany After 1945 and 1989: Public Judgments on Procedures and Justice." *Law & Policy* 20(1):15–56.
- Kelsen, Hans. 2006 [1932]. *Verteidigung der Demokratie: Abhandlungen zur Demokratietheorie*. Tübingen: Mohr-Siebeck.
- Kim, Jessica. 2020. "Democracy, Aid, and Diffusion: A Normative Approach to the Hybrid Regime." *Sociology Compass* 14(12):1–16.
- Korać, Žarko. 2013. "Zašto nije bilo lustracije", 5. Jun, <https://vreme.com/vreme/zasto-nije-bilo-lustracije-2/>
- Loewenstein, Karl. 1937. "Militant Democracy and Fundamental Rights, I." *American Political Science Review* 31(3):417–432.
- Loewenstein, Karl. 1937. "Militant Democracy and Fundamental Rights, II." *American Political Science Review* 31(4):638–658.
- Malkopoulou, Anthoula, and Alexander S. Kirshner, 2019. *Militant Democracy and Its Critics: Populism, Parties, Extremism*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Malkopoulou, Anthoula, and Ludvig Norman. 2017. "Three Models of Democratic Self-Defense: Militant Democracy and Its Alternatives." *Political Studies* 66(2):442–458.
- Nalepa, Monica. 2020. Transitional Justice and Authoritarian Backsliding. *Constitutional Political Economy* 32(3):278–300. <https://doi.org/10.1007/s10602-020-09315-5>
- Nurdin, Ali, Asep Setiawan, and Agus Rahmat Nugraha. 2024. "The Rise of Populism and Its Impact on Democratic Institutions: A Comparative Analysis of Global Trends." *International Journal of Social and Human* 1(2):67–78.
- Offe, Claus. 1996. *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge: Polity Press.
- Reenock, Christopher, Michael Bernhard, and David Sobek. 2007. "Regressive Socioeconomic Distribution and Democratic Survival." *International Studies Quarterly* 51(3):677–699.
- Schwartz, Herman. 1995. "Lustration in Eastern Europe." Pp. 461–483 in *Transitional Justice*, vol. I, edited by N. Kritz. Washington, DC: United States Institute of Peace Press.
- Ševo, Andrej. 2025. "Lustracija u Srbiji – istorija i perspektiva", 21. Novembar, <https://www.021.rs/info/misljenja-i-intervjui/427339/lustracija-u-srbiji-istorija-i-perspektiva>

- Stahl, Rune Møller, and Benjamin Ask Popp-Madsen. 2022. "Defending Democracy: Militant and Popular Models of Democratic Self-Defense." *Constellations* 29(3):310–328.
- Stan, Lavinia. 2011. "Witch-hunt or Moral Rebirth?" *East European Politics and Societies and Cultures* 26(2):274–295. <https://doi.org/10.1177/0888325411403922>
- Stevanović, Aleksandar. 2018. "Lustracija: pojam i pravni aspekti." *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 37(3):109–123.
- Zabyelina, Yuliya. 2017. "Lustration Beyond Decommunization: Responding to the Crimes of the Powerful in Post-Euromaidan Ukraine." *State Crime Journal* 6(1).
- Zafirovski, Milan. 2022. "Consequences of Income Concentration for Democratic Processes in Contemporary Western and Comparable Societies: Evidence For OECD Countries, 2017–2019." *International Sociology* 37(4):515–541.
- Zięba, Mikołaj. 2012. "To What Extent is Lustration an Effective Mechanism of Transitional Justice and Democratic Consolidation? The Case of Polish Lustration Law." *Security and Human Rights* 23(2):147–158.

Nemanja Anđelković
Andrej Ševo

LUSTRATION AS A MECHANISM OF DEMOCRATIC SELF-DEFENSE AND TRANSITIONAL JUSTICE: RESPONSIBILITY FOR HUMAN RIGHTS VIOLATIONS LAW

Summary

Serbia's democratic transition from the beginning of the 2000s was characterized by the gradual consolidation of democratic institutions, but in recent decades, a trend of democratic regression has been noticeable, manifested through autocratization and contestation of electoral processes. This kind of regression has led to an increasingly frequent classification of Serbia in the "grey zone" of democratization. At the same time, the global context is marked by the strengthening of authoritarian and hybrid regimes, growing economic inequality, and the rise of right-wing populism, which contributed to the revitalization of the concept of democratic self-defense. A special place in this literature is occupied by models of militant and non-militant democracy, which offer different norms and mechanisms to protect the democratic order from anti-democratic actors.

In this paper, we analyze the Law on Responsibility for Violation of Human Rights as the first post-transition law on lustration in Serbia, placing it in the theoretical framework of various models of democratic self-defense and transitional justice, and comparing it with practices and models of lustration in other post-communist societies. Through a qualitative analysis of the legal text, the parliamentary debate on its adoption and the public performances of relevant actors, the paper tries to position the Serbian model of lustration within one of the models of democratic self-defense, to determine the elements of other models that are potentially present, as well as to categorize this example of lustration into one of the applied models of lustration in other post-communist societies.

Keywords: lustration, democratic self-defense, (neo)militant democracy, democratic transition, transitional justice

